OSMANLI DEVLETİ'NİN
700
700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

# OSMANLI DEVLETİ'NDE BİLGİ VE İSTATİSTİK

# DATA AND STATISTICS IN THE OTTOMAN EMPIRE

**Derleyenler** Edited by
**Prof. Halil İNALCIK**
**Prof. Şevket PAMUK**

T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ
STATE INSTITUTE OF STATISTICS PRIME MINISTRY REPUBLIC OF TURKEY

İstatistik bilimini geniş anlamda bir devletin, ülkede insan ve maddi kaynaklarını tespit ihtiyacından doğmuş bir bilim dalı olarak tanımlarsak, merkeziyetçi, bürokratik, patrimonyal bir devlet olan Osmanlı imparatorluğunda neden bu doğrultuda geniş bir etkinlik gösterildiği anlaşılır. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı arşivlerinde geniş istatistik dizileri meydana gelmiştir. Bunların gün ışığına çıkarılması yalnız bu imparatorluğun tarihi bakımından değil, istatistik ve resmî kayıt tutma (book-keeping) metodlarının genel tarihi bakımından da son derece ilginçtir. J. Dupâquier'nin Çin'den Avrupa'ya kadar istatistik tarihi üzerinde araştırmaları, Osmanlı istatistik tarihi yapılmadan tam sayılamaz. Osmanlı istatistik defterleri gerek içeriğinde doğruluk ve kapsamlılık prensiplerinin uygulanışı bakımından, gerekse defterlerde kullanılan kayıt yöntemi, kısaltma, referans usûlleri gibi kayıt metodları bakımından, 15. Yüzyılda Avrupa'da görülen benzeri örneklerinden daha karmaşık, gelişmiş örnekler vermektedir. Bu metodlar, İslâm Halifeliği, İran, Orta-Asya örneklerinin bir devamı olarak[1] kadim Mezopotamya medeniyetlerine kadar izlenebilir. Osmanlı devleti patrimonyal, merkeziyetçi, bürokratik bir devletti, dedik. Devletin merkez bürolarında, Defterhâne'de, ayrıntılı istatistik defter koleksiyonları oluşturması geniş bölgelere yayılan Osmanlı devletinin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi.

Patrimonyal hükümdar, devlet-ülke ve tebaayı babadan kalmış bir mülk (patrimony) gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında kendi kontrolü dışında başka hiç bir otorite tanımaz. Osmanlı sultanları feth ettikleri yerlerde yerli feodal güçlere ve kurumlara derhal son vermiş ya da feodal aileleri kendi timar sistemi içine alıp eritmiştir. Devlet, hububat yetiştiren, tarla tarımına tâbi bütün toprakları, mîrî (beylik) adı altında devletin rakabesi, yüksek mülkiyeti altına sokmuştur. Halkın, ordunun temel gereksinimini oluşturan buğday arpa üretimini garanti altına almak, korkunç açlık dönemlerinin geri gelmesini önlemek kaygısı, mîrî toprak rejiminin asıl nedenidir. Osmanlıdan önceki imparatorluklarda, meselâ Bizans'ta da, aynı rejim uygulanıyordu. Nasıl ki Mısır'da, Mezopotamya'da nehir kanallarının onarımının tüm toplum için hayatî önemi, son derece merkeziyetçi, bürokratik bir devlet kontrolüne vücut vermiştir.[2] Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında bütün tebaayı ilgilendiren toprağın sıkı devlet gözetimi altında tutulması ve üretimin aksamaması zarureti, çift-hane (zugo-kefalia) denilen özgün bir üretim tarzının uygulanması ile gerçekleşmiştir. (Bu çeşit bir "üretim tarzı"nı Chayanov AMP gibi bir üretim tarzı sayar).[3] Çift-hane sisteminin kısa tanımı şudur: Tarım toprakları raiyyet çiftliği denilen ufak aile tarım birimlerine bölünür ve köylü tasarrufuna verilirdi. Bu birimlerin kaybolmaması, devamlı kontrol edilmesini gerektirirdi. Bu da, zaman zaman yapılan toprak ve köylünün sayımı ile, yani tahrîr sistemiyle sağlanırdı (Mufassal Defterler).

İmparatorluk hükûmetinin toprak tasarrufunu ve üretimi sıkı gözetim altında tutması, bir yandan da timar (Bizans'ta pronija) ordusunu ayakta tutmak için bir zaruretti. Osmanlı imparatorluğunun klasik döneminde (1300-1600) devletin zırhlı süvari ordusunu oluşturan timarlı sipahilerdi.[4] Para ekonomisinin geri olduğu bu dönemde, köylünün aynen tahsil olunan ürün vergilerini köylere yerleştirdiği bu atlı askerine tahsis etmesi zorunlu idi.

Macaristan'dan Suriye ve Van'a kadar uzak bölgelerde köylerde yerleşmiş bu askerlerin timarlarını, intikalleri, her türlü değişikliği devamlı gözetim zarureti, zaman zaman yoklama ve

---

(1) Resmî kuyudâtta 13. ve 14. yüzyılda İran'da kullanılan metodlar hakkında ve muhasebe el-kitaplarına bir misâl olarak: Abdullah Mazandarânî, Die Resâla-yi Falakiyya, ed. W. Hinz, Wiesbaden 1952.

(2) Bak. K. Wittfogel, Oriental Despotism, birçok baskıları var.

(3) Çift-hane sistemi için bak. H. Inalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, ed. H. Inalcık with D. Quataert, Cambridge: CUP 1994, 143-154; H. Inalcık, From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History, Istanbul: ISIS yay. 1995, 61-72.

(4) Bak. "Timar", Encyclopaedia of Islam, 2. Baskı.

kontrolü gerektirirdi. Bu kontrol tahrîr sonucu düzenlenen icmâl defterleriyle sağlanır, zamanla meydana çıkan değişiklikler derdest ve tevcîh defterleriyle izlenirdi.

Bu istatistik listeleri sayesinde merkezdeki bürokrat, bir sancakta hangi köyde çeşitli statüde ne kadar nüfus bulunduğu, köylülerden hangilerinin ne kadar toprağı olduğu (çift, nîm-çift, topraklı bennak), hangilerinin topraksız olduğu (mücerred, caba), ürettiği ürün miktarı ve fiyatını kısa bir zamanda bulur, belirler ve gereken kararı alırdı. Başka deyimle, tahrîr sayımları sonucu, sancak, kaza, nahiye idare birimlerine göre meydana getirilen listeler (defter-i hakânîler), merkeziyetçi bürokratik idarenin zarurî ve son derece etkin bir aracını oluştururdu. Bu uzun ayrıntılı listeler yapılırken, belli modeller, kısaltma, referans siglaları geliştirilmiş, karmaşık bir kayıt (book-keeping) sistemi uygulanmıştır. Özetle, tahrîr ve defter-i hakânî sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada, doğru ve kapsamlı verilere gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik ve book-keeping sistemidir.

Defter-i Hakânî Emînî Müezzin-zâde Ali,[5] 16. yy. sonunda bu tahrir ve defter sisteminde başgösteren ihmal ve kargaşanın, nasıl bütün imparatorluk idare sisteminin çöküşüne yol açtığını haklı olarak vurgulamıştır.

Osmanlı Arşivinde defter-i hakânîlerden bize kadar gelmiş en eskisi, 1835/1431 tarihli Arvanid (Arnavud) Sancağı icmâl defteri tarafımızdan yayınlandı.[6] Bir timar icmâl defteri olan bu defter, Osmanlı bürokrasisinde bu tarihe doğru tahrîr-istatistik metotlarının kesin biçimde uygulanmakta olduğunu kanıtlamıştır. II. Murad ve Fâtih Mehmed dönemlerine ait başka defterler de tespit olunmuştur[7]. Arvanid defterindeki göndermelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı tahrîr sistemi Yıldırım Beyazıt (1389-1402) dönemine kadar izlenebilir. Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman'da Yıldırım Beyazıt 'ın devlet politikasına karşı eleştiriler arasında şu satırları okuyoruz: Ulemadan Çandarlı Halil Paşa[8] ve Karamanlı Rüstem "Osmanlı beyleri yanına vardılar, dürlü dürlü hileyle âlemi doldurdular, andan ilerü hesâb defter bilmezlerdi". Buna göre, İran-Selçuklu devletinde uygulanan bürokratik metotların, bu arada defter usûllerinin daha Orhan zamanında başladığı iddia edilmektedir.

Özetle, Orta Doğu medeniyetini devam ettiren ve geliştiren Osmanlı imparatorluğunun istatistik metotları ve verileri, istatistik tarihi bakımından çok zengin bir malzeme birikimini temsil eder. Bu malzemenin korunduğu devlet arşivimiz, Hazîne-i Evrak, devlet yapısı itibariyle batılılaşmanın başladığı Tanzimat devrinde, 1846 tarihinde kuruldu. Bundan önce istatistik niteliği taşıyan defterler, çeşitli vekâletlerin, Bâb-i Âlî, Maliye, Defter-i Hakânî, Evkaf vb. devlet dairelerinde saklanmakta idi.[9] Bu nezâretlerde günlük muâmelâta konu olmayan belge koleksiyonları, 1846'da Hazîne-i Evrak'da toplandı. Bugün Türkiye Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşıvi'nde, kaba bir hesapla bir buçuk milyon belge bulunduğu tahmin olunmuştur. Burada, özellikle istatistik verileri kapsayan belge dizileri arasında, defter-i hakânîler üzerinde duracağız.

Tahrîr veya Tapu Defterleri (Defter-i Hakânî Serisi: B.D.A), Osmanlı Arşivi (İstanbul) ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde (Ankara) saklanmaktadır. Bir yer feth olunduğu zaman, sultan bir emîn ve kâtipten oluşan bir komisyon göndererek o ülkeyi "tahrîr" ederdi. Tahrîr eminine Pâdişah tarafından verilen yetki beratında, tahrîrin nasıl yapılacağı ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. O zamanki veri toplama yollarını bildiren bu belgede şu noktalar belirtilmiştir. [10]

---

(5) Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmîn-i Defter-i Dîvan, Istanbul, 1280/1864. Timarlı listeleri ve kanunlarını veren bu önemli eserin yeni bilimsel bir yayınına gereksinim vardır.

(6) Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, yay. H. Inalcık, Ankara: TTK 1954.

(7) Bak. Sûret-i Defter-i Arvanid, Giriş, XI-XII, orada gösterilen Arnavutluk'a ait defterlerden başka Istanbul Osmanlı Arşivi ve Sofya Millî Kütüphanesi Osmanlı Belgeler koleksiyonunda II. Murad ve Fâtih dönemlerine ait defterler mevcuttur.

(8) Giese yayını, Breslau 1922, 30

(9) Osmanlı arşivleri üzerinde bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, O.A.D. Başkanlığı, yay. no. 5, Ankara 1992; ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, O.A.D. Başkanlığı, yay. 26, Ankara 1995.

(10) Arvanid Defteri, 19-20

Emîn, tahrîrine memur olduğu vilâyette, o yerin kadısı ve tımar erlerini toplar, teftiş daima birlikte yapılır. Kadılar, hiç bir gelir kaynağının dışarıda kalmamasına dikkat edecekler, yani böylece emînleri hazine namına kontrol edeceklerdir.

- Hâsların mübâşirleri, zeâmet ve timar, evkaf ve emlâk sahipleri muâf ve müsellemler, bir kelime ile, bir berât ile gelir tasarruf eden herkes, ellerindeki berâtları, sûret-i defterleri, temessükleri ve mahsulât defterlerini bu komisyona teslim edecektir.
- Bu vesikalara göre yerinde teftiş başlar: Berât sahipleri reâya ile beraber üç yıllık gelir miktarını bir defter halinde emîne sunarlar. Emîn bunu hükûmet merkezinden getirdiği eski mufassal defterle karşılaştırır ve yerinde reâya arasında teftiş eder. Uygun bulduklarını ve meydana çıkan fazlalıkları miktar olarak deftere kaydeder. Bunların kıymeti sonra merkezde hesaplanacaktır: "Nice bahâ tayin edersem defterin zeylinde kayıt olunup her timarın miktarı mâlûm ola ve cümle bağlana". Fakat daha aşağıda söylendiği gibi emînler, bu kıymetlerin tayini için kadılardan mahallî narhı gösteren hüccetler getireceklerdir.
- Bütün nüfus ve gelir kaynakları tamamı ile deftere geçecek, bir şey hâriç bırakılmayacaktır.
- Reâyâ şu şekilde yazılacaktır: Her sipahi, evvelce kendi üzerine yazılmış olan bütün reâyâyı emîn önünde toplayacak, yalnız vergiye tâbi olan yetişkinleri yazdıracaktır.
- Vergiye tâbi olmayan çocukları yazdıran veya gelir miktarını saklayarak az gösteren sipahilerin timarları ellerinden alınacak ve mevkûf kaydedilecektir.[11] Bunların hâsılâtı o yerin kadıları tarafından hazine adına zapt olunacaktır. Bulunan fazlalıklar (zâyid'ler), ayrı bir deftere kaydolunup, bir timar sahibi aracılığı ile bulunmuş ise, kendisine zam (terakki) yapılacaktır.
- Bu suretle gelir kaynakları ve nüfus tespit olunduktan sonra "defter tamâm olup 'atabe-i 'ulyâma geldüğün bana 'arz oluncaya değin hiç bir ferde kağıt ve tezkire vermiyeler ve timarlara müteallik kazâyâ için dergâh-ı mu'allâma 'arz ve nâme göndermeyeler, ol husus için bundan dahi kâğıt varmıya".
- Kadılar, harâc (cizye) defterlerini emînlere teslim edeceklerdir.
- Avâriz vergisi için her kadılığın hane adedi ve muâfları dikkatle ve ayrı ayrı bir deftere kayıt ve tespit olunacaktır.[12]
- Sancakta her türlü mahsûl ve bac vergilerinin ne orantıda ve nasıl alındığı, vukua gelen değişiklikler, eski defterle karşılaştırılarak tespit olunacak ve merkeze bildirilecektir. Orada "emr-i padişâhî" ile son şekli kararlaştırılacak ve defterin arka sahifesine kanun olarak kaydolunacaktır.[13]
- Sancakta mevcut bütün zeâmetler ve timar-erleri cebelû mikdarlariyle beraber bildirilecektir (defter-i icmâl).
- "Vilâyet-i mezkûreyi emânet ve istikâmet ile kitâbet edüb hedâyâ ve pîşkeş ve konukluktan nesne almıyalar ve kimseye meyl u muhâbâ etmeyüp kemâl-i adâlet üzere yazub defter ideler... hizmetleri ve emânetleri mukâbelesinde ve maâşları hususiyçün âdet-i kadîme üzere her hâneden ikişer akça alıp birin emîn ve birin kâtip veçhi maîşetlerine ve masâriflerine sarf ideler."

---

(11) Buna mukabil reâyâ da vergiden kurtulmak için yazılmaktan kaçar. Bu gibiler sonradan hâric emînleri (bak. Barkan, Kanunlar, s. 190) yahut kadılar tarafından bulunarak vergileri tahsil olunur (Barkan, Kanunlar, s. 277).

(12) Çeltükciler ve Derbent reâyâsı için hususî hükümleri buraya almayı gereksiz gördük.

(13) Hükûmet merkezinde ve mahkemelerde ihtilâfların halli için müracaat olunan sancak kanunnâmeleri, işte bu suretle meydana gelmektedir. Bu sancak kanunnâmelerinden yüzden fazlasını bir arada Ömer Lütfi Barkan neşretmiştir (XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, I, kanunlar, İstanbul 1943). Bu kanun, deftere kaydedildiği gibi ait olduğu sancağın kadısı tarafından da sicill-i mahfûza yazılırdı (Bak. Barkan, Kanunlar, s. 350-351).

Burada görülüyor ki, tahrîr emîni bu aşamada, kadının ve dirlik sahiplerinin yardım ile, eski mufassal defter, istihkak sahipleri ve reâya elindeki vesikalara bakarak her türlü gelirde meydana gelmiş değişiklikleri ve en son durumu yerinde tespit etmekle görevlidir. Emîn, bu suretle meydana gelen defter-i mufassal, [14] cizye defteri, zevâyid ve mevkuf defteri ile sancak kanunnâmesi müsveddelerini ve mahallî narh hüccetlerini tetkik ve tasdik olunmak üzere merkeze getirir. Orada mahsul vergileri, narha göre ayrı ayrı akça üzerinden hesaplanır yekûn bağlandıktan ve onaylandıktan sonra emîn için işin ikinci aşama başlar. Bu da, kesin olarak ortaya çıkan bu gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında istihkaklarına göre taksimidir. Bundan önce timarlılar arasında gelirin tevzi ve tahsisine dair hiç bir islem yapılmaz.

Tevzi, dağıtım, onların ellerindeki Pâdişah berâtı ve emirler ile beylerbeyi yaftası esas tutularak yapılır. [15]

Beylerbeyi yaftası gereklidir, çünkü genellikle sipahilerin komutanı olan beylerbeyi tezkiresi olmadan hiç bir timar tevcih olunamaz ve timarların son durumu en iyi olarak merkezdeki icmâl defterinde değil, beylerbeyi yanındaki defterde görünür. Şu halde beylerbeyi yaftası, timar belirlenmesinde herkesin son istihkak durumunu göstermek üzere verilmiş bir belgedir. Emîn, kendisine sunulan vesikaları inceleyerek her bir dirlik sahibine müstahak olduğu miktarda [16] gelir tahsis eder. Tevziât bittikten sonra ayrı bir defterde her birinin ismi altında, sadece bu gelirin miktarıyla nerede bulunduğunu tespit eder ve çoğu zaman başta bu timarın ufak bir tarihçesini yaparak son istihkak sahibine hangi vesikaya (berât, beylerbeyi bitisi) istinaden verildiğini belirtir. İşte timar birimlerini (kılıç) göstermek üzere timar sahiplerine göre tertip olunan bu defter, bir defter-i icmâl-i hâkâni'dir.

Her dirlik sahibi, emînden yeni timarını gösteren bir tezkire alır ve bu emîn tekziresiyle Padişahın kapısına giderek yeni berât talep eder. İcmâl defteri ise, beyaza çekilerek Padişah'a arz edilir, onun tarafından hatt-i hümâyun ile kabul ve tasdik olunduktan sonra tuğralanıp muhafaza olunmak üzere defterhâneye teslim olunur ve bundan sonra yeni bir tahrîre kadar timar muamelâtında esas tutulur. Bu asıl defter'e göre beylerbeyine, yahut baş muhasebeye verilen kopyalar, sûret-i defter adıyle anılmaktadır.

Demografik veriler, yerleşim biçimleri, tarım ürünleri, fiyatlar ve bu gibi tüm konularda gelişme ve gerileme söz konusu olduğunda, arşiv koleksiyonları arasında, kuşkusuz, en zengin istatistik bilgileri mufassal defter-i hakânîlerde bulmaktayız. Rahmetli Ö.L. Barkan'ın 1936'larda başladığı çığır-açan araştırmalarından sonra, Türk ve yabancı araştırmacıların bu defterler üzerinde çalışmaları yoğun bir biçimde devam etmektedir. Yabancılar arasında, vaktiyle memleketleri Osmanlı ülkesinin bir parçasını oluşturmuş bulunan Bosnalı ve Macar araştırıcılar, bu defterlerin kapsamlı istatistik önemini ilk kez takdir eden ve sistemli biçimde defter yayınlarına başlıyan bilim adamlarıdır. [17]

Türkiye'de 1947'de Türk Tarih Kurumu'nda Tahrîr Defterleri serisinde defter-i hakânîleri sistemli biçimde yayınlamak için bir komite kurulmuştu (üyeler: Ö.L. Barkan, T. Gökbilgin, T. Halasi-Kun, R. Anhegger, Ş. Altundağ, H. İnalcık). Bu seride Arvanid defterinden sonra Ö.L. Barkan, ve B. Yediyıldız defterler yayınladılar.

15. Yüzyıl mufassal tahrîr defterlerinde "esâmî" (köylerdeki nüfusun kişi adları) yazıldığı gibi köylerin hangi timar dahil olduğu da çoğu zaman kayıtlıdır. Yani, mufassal ve icmâl defter verileri bir arada verilmiştir. II. Murad ve Fâtih dönemleri defterleri küçük boydadır (boyutları 11: 29 santim). II.

---

(14) Defter-i mufassal bir kanun mecmuasında (Paris Bib. Nationale, Suppl, tures no. 69, s. 45b) şöyle tarif edilir: "Defter-i mufassal her kariyenin, reâyâsı ve öşrü ve resmi ve enva'i mahsulâtı yazılan defterdir". Onun için mufassala bazan sadece "Mahsulât defteri"de denir. Başka bir kânunnameye göre (T.T.K. yazma 34) "rüsûm-i reâyâ ve arâzinin dâva ve nizâ'ın defter-i mufassal kat'eder, min ba'd defter-i icmâle müracaat olunmaz". L. Fekete, Estergon sancağının mufassal defterini (Budapest, 1943) neşretmiştir.

(15) Bak. Ö.L. Barkan'ın neşrettiği vesikalar (I.Ü. Iktisat Fak. Mec. II, 1, s. 45; II, 2, vesika no. XX, XXIII).

(16) Istihkak sahibinin sonra itirazına meydan bırakmamak için emîn bu tahsisleri yaparken, onların rızâlarını almaya dikkat eder, hatta ekseriya ziyadesiyle verir (Bak. Barkan, Iktisat Fak. Mec. II, 45, vesika 1).

(17) Bu defterlerin hangi konularda bize rakamsal diziler sağladığını yansıtan yabancılardan ilki L. Fekete, Segedin Sancağı mufassal defterinin Macarca çevirisini yayınladı (Az estergomi szandsak 1570 evi odôöczeirâsa, Budapeste 1943).

Bayezid'den bu yana, özellikle Celâl-zâde Mustafa'nın nişancılık yıllarında, ayrı mufassal ve icmâl defterleri yapılmış, defterler, boyutları ve içeriği bakımından gelişmiştir.

Bütün imparatorluğu kapsıyan genel tahrîrler, Selânik fethi (1430), İstanbul fethi (1453), Budin fethi (1526) gibi büyük fetih ve olaylar ardından yapılırdı. Otuz yılda bir, yani her kuşakta yeni tahrîr yapıldığı kuralı her zaman doğru görünmemektedir. Tahrîr, bir bölgede nüfus ve gelirde önemli bir artış veya küçülme âşikâr bir hal aldığı zaman bunu tespit amacını güttüğünden, zaman zaman bir sancakta ara tahrîrler yapılırdı (eldeki tahrîr defterlerine göre sayımlar hangi sancakta hangi tarihlerde yapılmıştır, bunun için bak. O.A. Rehberi, 189-221). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1094 defter (1302-1883 yıllarını kapsar) bulunmaktadır. Tapu Kadastro G.M. Kuyûd-i Kadîme koleksiyonunda ise, 2320 defter mevcuttur. Bu son koleksiyondaki defterler arasında Kıbrıs'ın tahrîrine ait 1572 tarihli mufassal defter, mükemmel bir örnektir. Defterlerin tarih ve çeşidi, O.A.Rehberi'nde [18] listelerde işaret olunmuştur. Bu defterlerin önemli bir bölümü baştan veya sondan eksiktir.

İmparatorluğun Anadolu-Rumeli çekirdek bölgesini kapsayan sancaklara ait özel önemde bir istatistik serisi, 1530 tarihli altı adet Muhâsebe defterleridir (Tapu Tahrîr Defterleri: Anadolu için nos. 438, 166, 387 ve 998, Rumeli için nos. 167 ve 370). Bu defterler, iki bölgenin nüfusunu ve gelir kaynaklarını muhasebe için mevcut mufassal defterlerden özetlemek suretiyle yapılmıştır; yerinde yapılmış yeni tahrîrler değildir. Herhalde 1529'da Viyana kuşatması gibi olağan dışı bir olayla ilgili olarak Baş defterdar muhasebe için böyle bir özete gereksinim duymuş olabilir. [19] Defterin düzenleme yöntemi gösterir ki, bu iş Anadolu ve Rumeli'de mevcut şehir, kale, pazar yeri, köy, mezraa, yaylak, kışlak, vakıflar, asker, reaya grupları ve avariz gelirleri üzerinde bir genel cetvel elde etmek üzere yapılmıştır. 933-934/1527-1528 malî yılında yapılan bir genel bütçeyi izlemesi bakımından devletin genel gelir ve giderlerinin muhasebesi amacıyla bir icmâl-i muhasebenin yapıldığı âşikârdır. Barkan'ın yayınladığı bu bütçe, "Muhâsebe-i İcmâl-i Mahsulât ve İhracât ma' Tîmarhâ" adıyla anılmaktadır. [20] 1530 tarihli "Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu I. defteri Başbakanlık, D.A.G.M. Osmanlı Arşivi tarafından, bu satırları yazanın gözetimi altında hazırlanmış ve yayınlanmıştır: "438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisar-i Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkı Basım, yayın no. 13, Ankara 1993. [21] Defterin başında ilk sahifelerde Anadolu Beylerbeyiliğinin, 17 sancağın (bak. Ek) genel bir istatistik tablosu verilmektedir. Bu önemli istatistik tablosunu aşağıda aynen alıyoruz (bak. cilt I, Ankara 1993, 11-12).

---

(18) Bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 189-220; H. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnâmes Contained in the Defter-i Hakanî", Osmanlı Araştırmaları, II (1981), 43-47.

(19) Bu dönemde defterdar, Iskender Çelebi'dir. Hakânî defterlerin yalnız veziriazam ve nişancı kontrolu altında bulunduğu malûmdur. Eşine rastlanmayan bu çeşit muhasebe icmâlinin, Veziriazam Ibrahim Paşa'ya karşı bir iktidar mücadelesi içinde bulunan Iskender Çelebi'nin girişimi sonucu olduğu tahmin olunabilir. Defterdar Iskender Çelebi ile Veziriazam Ibrahim Paşa arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi vardı, bu rekabet ikisinin de katli ile sonuçlandı.

(20) Bu muhâsebe (bütçe)defteri Ö.L. Barkan tarafından yayınlanmıştır: "H. 934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait bir Bütçe Örneği", I.Ü. Iktisat Fakültesi Mecmuası, XV, 1-4 (1953-1954), 251-329; aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 3442'de kayıtlıdır. Barkan'a göre (s. 254) bu bütçe, avâriz gelirlerini ihtiva etmez. 1530 tarihli icmâl, avariz gelirlerini içerir. Izliyen yıllarda, 1531 ve 1532'de Macaristan'da büyük seferler yapılacaktır.

(21) Arşiv G.M. bu yayını yapmak üzere benim gözetimimi istedi; seçilen arşiv uzamanları A. Özkılınç, A. Coşkun, S. Çalık, M. Karazeybek, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu, metni, deftere esas olan sancak defterlerile karşılaştırdılar. Metin, tıpkı basım, harita ile dizinler tarafımdan kontrol edildi ve defterin niteliği Giriş kısmında tartışıldı.

| Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu | | |
|---|---|---|
| Mîrmîrân | | 1 |
| Ümerâ-i Süvârî (Sancak Beyleri) | | 15 |
| Ümerâ-i Müsellem | | 4 |
| Ümerâ-i Piyâde | | 12 |
| Nefs-i şehr ve kasabât | | 154 |
| Kılâ' | | 37 |
| Bazârgâh | | 71 |
| K(urâ) (?) | | [22]12000(?) |
| Mezâri' | kıt'a | 3451 |
| Cemâ'at | | 1887 |
| Çiftlik-hâ ki müstakil hâsıl yazılmıştır | kıt'a | 1599 |
| Yaylak-hâ | | 541 |
| Kışlak-hâ ma' otlak, | kıt'a | 100 |
| Çorak: | | 2 |
| der Saruhan | kıt'a | 1 |
| der Karahisar | kıt'a | 1 |
| Koru | kıt'a | 25 |
| Zemîn-hâ | kıt'a | 568 |
| Bağ ve bağçe | kıt'a | 297 |
| Âsiyâb-hâ | bâb | 1450 |
| Dekâkîn ve mehâzin | bâb | 7678 |
| Hücerât | bâb | 635 |
| 'Amâyir | bâb | 45 |
| Cevâmi' | bâb | 342 |
| Medâris | bâb | 110 |
| Bikâ' | bâb | 11 |
| Mevlevîhâne | bâb | 1 |
| Dâru'l-huffâz | bâb | 2 |
| Hânikâh ve zevâyâ | bâb | 623 |
| Kalenderhâne | bâb | 1 |
| Muallimhâne | bâb | 154 |

(22) Defterin aslında K.... harfile başlıyan bu kayıt siliktir. Herhalde karye olmalıdır. Altında yalnızca "on iki ..." kaydını buluyoruz. Arşivist A. Özkılınç'ın araştırmalarına göre "on iki bin" okumak mümkün ise de, bu rakam fazlasıyla yüksektir; krş. Cilt II, 9.

| Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (devam) | | |
|---|---|---|
| Mesâcid | bâb | 1055 |
| Bazzazistân | bâb | 7 |
| Kâbânsaray ma' hân-i büzürg | bâb | 75 |
| Şem'hâne ve bozahâne ve başhâne ve bezîrhâne | bâb | |
| Tahûnhâne ve sabunhâne | bâb | 50 |
| Hammâm | bâb | 238 |
| Iskele | | 10 |
| Memâlih | | 17 |
| Enhâr (-i çeltik) | | 244 |
| Ma'den-i zümürrüd der kazâ-i Sivrihisar | | 1 |
| Ma'den-i mis (bakır) der livâ-i Katamoni | | 1 |
| Ma'den-i şap, vakf der kazâ-i Gedos | | |
| Ma'den-i zırnîh, vakf der Kütahya | | 1 |
| Kudât | | 160 |
| Müderris | | 121 |
| Kethudâ-i tîmâr | | |
| Defterdâr-i tîmâr | | 1 |
| Mîr-'alem | nefer | 16 |
| Zu'amâ | nefer | 195 |
| Sipâhiyân | nefer | 7311 |
| bâ berât-i hümâyun | | |
| bâ berât-i mîrmîrân | | |
| Dizdârân | nefer | 37 |
| Mustahfizân ma' kethüdâ ve eimme-i kıla'-hâ | | 1661 |
| Hâne-hâ-i 'avâriz ve gayr-i avâriz-i müslimânân ve gebrân ma' mücerredân-i îşân | nefer | 550139 |
| Minhâ: | | |
| Neferân-i gayr-i avâriz | | 79105 |
| Kadı-i ma'zûl | nefer | 5 |
| Hutebâ ma' eimme vemüezzin ve kadı-zâde, | nefer | 3756 |
| Huffâz ve ser-mahfilve şeyh ve şeyh-zâdeve mu'arrif ve kayyımve mualim ve halîfeve mütevellî ma'hademe-i 'amâyir ve ehl-i 'ilm ve müsta'îdve talebe ve cüz'-hânân ve dâ'î ve gayr | nefer | 3299 |
| Sâdât | nefer | 318 |
| Mürşid | | 1 |
| Sâhib-i berevât ve sâhib-i vakf ma' evlâd-i îşân | nefer | 2007 |

| Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (devam) | | |
|---|---|---|
| Sipâhiyân-i mütekâ'idîn ma'sipâhî-zâdegân | nefer | 9802 |
| Ser-piyâdegân ma' evlâd-i îşan | nefer | 105 |
| Bâzdârân | nefer | 1452 |
| bâ-çiftlik | nefer | 604 |
| Mu'âf 'an-il 'avâriz | | 848 |
| Mu'âfân | nefer | 2777 |
| hâne | | 2622 |
| mücerredân | nefer | 155 |
| 'an nesl-i Hazret-i Ömer ve 'Abbâs radiyallâhu 'anhumâ | nefer | 4 |
| Ta'allukat-i Abû-Muslim | nefer | 9 |
| Evlâd-i Karaca Ahmed ve Armagançah | nefer | 55 |
| Evlâd-i Şeyh Muhyiddîn Semarkandî ve Şeyh Ahmed | nefer | 13 |
| Hâfizân-i cisr | nefer | 46 |
| Kethüdâyân | nefer | 115 |
| Meremmetciyân-i mesâcid ve cisr ve kârîz ve kârbân saray | nefer | 438 |
| Ortakiyân ve kesimciyân | nefer | 901 |
| Gılâmân-i vakf | nefer | 810 |
| Saray-dâr | nefer | 8 |
| Zâviyedârân | nefer | 544 |
| Âzâdegân-i vakf | nefer | 270 |
| Der evkâf-i selâtîn-i ba'zı, sıhhati aşağı evkâf mahallinde mastûrdur | | |
| Hâne-i müslimânân | | 11869 |
| Hâne-i Gebrân | | 353 |
| Mücerredân-i müslim | nefer | 3815 |
| Mücerredân-i gebr | nefer | 94 |
| Sakkâyân | nefer | 3 |
| Hademe-i Küre-i ma'mûre | nefer | 2097 |
| Kadîmî der livâ-i Teke | nefer | 116 |
| Pîr-i nâtuvân ve a'mâ ve ma'lûl ve fakîrü'l-hâl ve abdâl ve lâl ve gayr | nefer | 4112 |
| Gilmân-i mâdiyân | nefer | 7 |
| Derbendciyân | nefer | 1 |
| Hâne | | 2288 |
| Mücerred | | 511 |
| Çeltükciyân: Re'îs | nefer | 12 |
| Hâne-i çeltükciyân | | 4031 |

| Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (devam) | | |
|---|---|---|
| Mücerredân | nefer | 14 |
| Tuzcuyân | nefer | 975 |
| Taşcıyân | nefer | 32 |
| Nökerân | nefer | 81 |
| Korucuyân | nefer | 27 |
| 'Azeblerün binbaşı | nefer | 2 |
| Haymâne | nefer | 26 |
| Okcıyân | nefer | 42 |
| Bagbânân | nefer | 76 |
| Müsâfirân | nefer | 75 |
| Elliciyân ve yörükân ve bogurcıyân ma' bâzdârân-i mensûh | | |
| Hâne | | 12035 |
| Mücerredân | nefer | 2253 |
| Eimme-i elliciyân ve yörükân | nefer | 77 |
| Kethüdâ | nefer | 3 |
| Katranciyân | | |
| Kethüdâ | | 3 |
| Hâne | | 246 |
| Mücerredân | nefer | 58 |
| **El-bâkî** | | |
| Hânehâ-i avâriz: | | 377,459 |
| Müslimânân | nefer | 375,034 |
| Gebrân | nefer | 2425 |
| Mücerredân: | nefer | 93575 |
| Müslimânân | nefer | 93332 |
| Gebrân | nefer | 243 |
| Bîve | nefer | 70 |
| **Cem'an** | | 795 yük ve 14567 akça |
| Mahsûlât-i heme fî sene-i kâmile | | |
| 'an mahsûl-i nefs ve kurâ ve mukata'ât ve gayrihim dahi | | 785 yük 63960 |
| 'an cizye-i gebrân-i müteferrika ve cizye-i ümerâ-i Sakız ma' rüsûm-i marhasa-hâ dahi | | 9 yük 50607 |

430 no.lu Anadolu Muhasebe defterinden yukarıya aynen çıkardığımız tablo, bölgeye ait çeşitli verileri tespit belgesidir. Bu sayımlar, idare için belli bir amaçla yapılan istatistik verilerdir. Mufassal sancak defterlerinden bu tablo çıkarılırken yanlışlar yapılmış olduğunu saptadık. Bizzat sancak tahrîrinde ne gibi yanlışlıklar olabileceğini, emîne verilen tahrîr beratından anlamaktayız.

Anadolu Vilâyeti'nin 17 sancağına (Kütahya, Karahisar-i Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara livâları) ait bu rakamlar arasında reaya nüfusu için verilen 550139 sayısı, müslüman ve gayr-i müslim hane (aile) ve mücerred (evlenmemiş) tüm nüfusu kapsıyor. Hane (aile) halkı için, kesin bir katsayı vermek imkânsızdır [23] Katsayı 4 kabul edersek 17 sancağın 1530'da nüfusu 2.2 milyon tahmin olunabilir. Bu koşullarda, Osmanlı istatistik verilerini her zaman kesin rakamlara dönüştürmekteki zorluk ortaya çıkmaktadır.

Eyaletin yıllık gelir toplama 795 yük (1 yük=100000 akça) ve 14567 akça olarak hesaplanmıştır. Bu da 79 milyon 514,567 akça eder (1 altın = 60 akça hesabıyle yaklaşık 1.320.000 altın). Bu miktar genel bütçenin (1527-1528 malî yılı bütçesi 538 milyon akça) yaklaşık yüzde 14'üdür. Batı Anadolu'nun imparatorluğun en zengin bölgelerinden biri olduğu anımsanmalıdır. [24] Defter verilerini rakamlarla özetleyen bu bölümde, avârize tâbi olmayan askerî sınıf mensuplarına ilişkin rakamlar gerçeğe çok yakındır. Eyâlette 7311 timarlı sipahi ve 195 zaim bulunuyordu.

Şehir ve kasabaların sayısı 157, dükkanlar ve mehâzin (depolar) 7278'dir. Din kurumları büyük rakamlar gösteriyor: 342 cami, 110 medrese; büyük küçük zâviyeler ise hayret edilecek sayıda: 623'dür. Çocuklar için mekteplerin (muallimhâne) sayısı ise 154'dür.

1530'da tüm imparatorluğun istatistik rakamlarını, zikredilen altı muhasebe defterinden çıkarmak mümkündür.

---

(23) Hane katsayısı genellikle 4-5 arasında tahmin olunmaktadır. Ö.L. Barkan, N. Göyünç, L. Erder, S. Faroqhi, W. Hütteroth, B. Yediyıldız, F. Emecen hane için ayrı ayrı katsayı önermişlerse de, her bölge ve yerleşim biriminde bu sayı değişir.

(24) Defter-i Hakânîler üzerinde Türkiye'de ve dışarda şimdiye dek birçok defter yayımlanmıştır. Yayın metodolojisi bakımından güzel bir örnek: F.M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara: TTK 1989.

**Ek**

**1530, 1610, 1700-1740 Tarihlerinde Anadolu Beylerbeyliği (Eyâleti) Sancakları**

| 1530 Muhâsebe-i Anadolu | 1610 Aynî Ali | 1700-1740 Orhan Kılıç[25] |
|---|---|---|
| Saruhan | Saruhan | Saruhan |
| Kütahya | Kütahya | Paşa Sancağı (Kütahya) |
| Aydın | Aydın | Aydın |
| Ankara | Ankara | Ankara |
| Hüdavendigâr | Hüdavendigâr | Hüdâvendigâr |
| Karahisar-i Sahib | Karahisar-i Sahib | Karahisar-i Sahib |
| Bolu | Bolu | Bolu |
| Kastamonu | Kastamonu | Kastamonu |
| Menteşe | Menteşe | Menteşe |
| Teke | Teke | Teke |
| Hamîd | Hamîd | Hamîd |
| Kengırı | Kengırı | Kengırı |
| Karesi | Karesi | Karesi |
| Sultanönü | Sultanönü | Sultanönü |
| Beypazarı | | |
| Koca-ili | | |
| Biga | | |
| Alâiye | | |

Görüldüğü üzere, 1530'da Paşa sancakları, beylerbeyi merkezleri Kütahya ve Ankara sancakları çıkarsa, Anadolu Beylerbeyiliğinde 15 sancak vardır. Tablomuzda da 15 "ümerâ-i süvari", yani sancak beyi gösterilmiştir. 1610'da kaldırılan sancaklar arazisi komşu sancaklara eklenmiştir. Biga ve Koca-ili sancakları daha önce Kapudan-i Derya idaresindeki Cezâir-i Bahr-i Sefîd eyaletine, Alâiye ise Kıbrıs eyaletine bağlanmıştır. 1700-1740'da Beypazarı ayrı bir sancak olarak ihdâs olunmuştur.

(25) Osmanlı Devleti'nin Idarî Taksimatı, Elazığ 1997.